

Çeşm-i Cihan

Çeşm-i Cihan:
Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları E - Dergisi
ISSN: 2149-5866
Sayı: 12-2 (Aralık 2025), 55-65, TÜRKİYE
DOI: 10.30804/cesmicihan.1762588
Araştırma Makalesi

ESKİÇAĞ ANADOLU TOPLUMLARINDA DUA VE BEDDUA İLE ŞEKİLLENEN İNANÇ ALGISI

Hilmi US*

Öz: Eskiçağ toplumlarında sosyal hayatın düzenli biçimde işlenmesi için düzenli kurallar bütünü bulunmaktadır. İnsanların bir arada kalmasını sağlayan ve onlar için önem arz eden birçok davranışlar vardır. İnsanların tanrılarına olan bağlılıkları, saygıları ve ondan gelecek olan her türlü iyi ya da kötü olan olay için ona sığınmış ve ondan medet ummuşlardır. Kralların ve yönettikleri toplumların tanrılarına olan bağlılıkları, onlara gösterdikleri hürmet ve onlar için yaptıkları ayinler, adak sunumları önem ve özenle yapılan işlerdir. Toplumların bir arada ve inanç sistemi ile birbirlerine bağlı oluşları onların aralarında yapılan olumlu ya da olumsuz davranışların önüne geçilmesi için dualar ve beddualar eylemi vardır. Bunun sebebi toplumun huzurunu ve refahını korumak, yapılan ve bırakılan eserlere zarar verilmesini önlemek gelecek olan toplumlara birer eser bırakmak için bu dua ve beddualar ile amaçlanmıştır. Çoğu dua tanrıların affetmesi ve gözetmesi için edilirken, beddualar ise bir kişinin ya da birkaç kişinin işlediği suçlardan; adam öldürme, hırsızlık, yapılara zarar verme ve yıkma gibi davranışlarından ötürü tanrıların gazabına uğratılması istediği için yapılmıştır. Toplumların düzene uymaları ve karışıklık çıkarmamaları için bir önlem niteliği taşıyan beddualar vardır. Dua ve beddualar insanın olduğu her yerde var olan bir olgudur. İnsan doğasının vazgeçilmez bir parçası olmuştur. Bu çalışma ile eskiçağ toplumlarının tanrıları ile olan iletişimleri onlara karşı işledikleri suçlardan ötürü af dilemeleri ve bunun için yapılan dualar ve beddualar ile eskiçağ Anadolu'su hakkında bilgi edinmemiz amaçlanmaktadır.
Anahtar Kelimeler: Dua, Beddua, Tanrı, Kral, Toplum

THE PERCEPTION OF FAITH SHAPED BY PRAYER AND CURSE IN ANCIENT ANATOLIAN SOCIETIES

Abstract: Ancient societies had a set of rules to ensure the orderly functioning of social life. There were many behaviors that enabled people to live together and were important to them. People were devoted to their gods, respected them, and sought refuge and help from them for all kinds of events, good or bad, that might befall them. The devotion of kings and the societies they ruled to their gods, the respect they showed them, and the rituals and offerings they made for them were important and carefully performed tasks. The fact that societies are united and bound to each other by a belief system leads to prayers and curses to prevent positive or negative behaviors among them. The reason for this is to protect the peace and prosperity of society, to prevent damage to the works that have been done and left behind, and to leave a legacy for future societies through these prayers and curses. While most prayers are made for the forgiveness and protection of the gods, curses are made to bring the wrath of the gods upon a person or persons for crimes they have committed, such as murder, theft, damaging or destroying structures. Curses serve as a measure to ensure that societies obey the rules and do not cause chaos. Prayers and curses are a phenomenon that exists wherever humans are. They have become an indispensable part of human nature. This study aims to provide information about ancient Anatolia through the communication of ancient societies with their gods, their pleas for forgiveness for the crimes they committed against them, and the prayers and curses made for this purpose.
Key Words: Prayer, Curse, God, King, Society

Başvuru/Submitted: 11 Ağustos 2025

Kabul/Accepted: 1 Aralık 2025

Giriş

Yazılı kaynaklardan öğrenildiği üzere Eskiçağ tarihi boyunca büyük gelişmelerin çoğunluğu ilk defa Mezopotamya ve çevresinde gerçekleşmiştir. Mezopotamya bölgesinin coğrafi

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, ORCID:
0009-0007-4738-9999, hilmiuss@icloud.com.

sınırlarını kapsayan bölgeler içinde Dicle ve Fırat nehirleri, güneyinde Basra Körfezi, kuzeyinde Güneydoğu Toros Dağları, doğusunda Zagros, batısında Suriye ve Arabistan çöllerinin yer aldığı bir alanı kapsamaktadır (Harmankaya, 2019, 3-4). Bu bölgenin bir kısmı da Anadolu toprakları içerisinde yer almaktadır. Anadolu bölgesindeki medeniyetler bu çalışmanın ana konusudur. Bu coğrafyadaki medeniyetleri belli başlı şu şekilde sıralayabiliriz. Bugünkü Çorum (Hattuşa) bölgesinde Hititler, Hititlerden önce kurulduğu bilinen Hattiler, Hattuşa'da (Çorum/Boğazkale), Anadolu'nun Ege taraflarındaki bölgede Lidyalılar Sardes'de (Manisa), Urartular ise bugünkü Van (Tuşba), bölgesinde varlık gösterirken Frigler de Gordion (Ankara/Polatlı) da kurulmuş medeniyetlerdir (Karakuzulu, 2012, 387-388). Eski çağlarda Anadolu da Hattiler, Hititler, Frigler, Urartular, Lidyalılar, gibi krallıklar ortaya çıkmıştır. Bu medeniyetler Anadolu'da geniş alanlara hakimiyetlerini yaymışlardır (Akurgal, 2005, 195). Anadolu da ki bu toplumların oluşmasında, kendilerini devam ettirmelerini ve gelecekte bu toplumlara ait insanların, kendi medeniyetlerini sağlamlaştırmalarında, Hititler, Urartular ve diğer medeniyetlerin inanç sistemlerinin katkısı büyüktür (Tekin, 2014, 114-116). Bu medeniyetlerdeki inanç sistemi hem tek tanrılı hem de çok tanrılı bir düzen olmakla birlikte insanların yerleşik hayata geçmesiyle daha kompleks bir yapıya bürünmüştür. MÖ 20. yüzyılın başlarında yerleşik hayata geçiş ile bu dönem daha da hızlı bir şekilde ilerlemiştir. Anadolu da ki krallıkların kurulması, inanç sisteminin temel yapısı olan tapınakların da inşa edilmesini sağlamıştır. Bu tapınaklar kimi zaman şehrin ortasında kimi zamanda kralın sarayının yanına inşa ettirilmiş görkemli, büyük tapınaklardır. Bu binalar ile hem inanç sistemi hem de insanların ürettikleri yiyecek kaynaklarının güvenli bir şekilde saklanması sağlanmıştır. Tapınakların güvenliği için ordular kurulmuştur. Krallığı çevreleyen surların kurulması tapınakları güvence altına almıştır. Güçlü krallıklar ve krallar da MÖ 20. Yüzyıllarda ortaya çıkışı gerçekleşmiştir (Kuhrt, 2024, 7-14).

Anadolu da kurulan Hitit, Hatti, Frig, Urartu, Lidya gibi medeniyetlerin kralları bölgedeki tüm halkların yöneticisi konumuna yükselmiştir. Bu görevi üstlenmeden önce tapınakların ve üretilen tahılların saklanması ve korunması görevi ruhban sınıfı tarafından üstlenilmiştir. Krallar bu görevi üstlerine alarak ruhban sınıfını (din adamlarını) kendilerine bağlamışlardır. Krallar zaman içerisinde birçok tapınak yaptırmıştır (Yıldırım, 2019, 58-101). İnandıkları tanrılar için yaptıkları tapınaklarda tanrılar için adaklar, ayinler düzenleyerek onları hoşnut etmişler ve bu sayede tanrılarının yanlarında olmalarını istemişlerdir. Krallar kendi bölgelerinde egemenlik sayesinde çok fazla tapınak inşa ettirmişlerdir. Mezopotamya toplumları güneş, ay, yıldızlar gibi cisimleri tanrı olarak kabul etmişlerdir. Ayrıca soyut manası olan doğruluk ve adalet gibi tanrıları da bulunmaktadır. Her tanrı için özel tapınaklar bulunmaktadır (Eser, & Kılıç, 2017 417-423). Tanrılarına olan inançları sayesinde kral ve halk başlarına gelecek tüm kötülüklerden onları tanrılarının koruduğuna inanmıştır. Herhangi bir kötülük ve felaket geldiği zaman tanrıları kızdırdıklarına inanarak onlardan af dilemişler ve adaklar sunmuşlardır. Kimi zamanda yaptıkları veya daha önce krallarının yaptıkları günahlardan ötürü af dilemişler, tanrılarının onları affetmesi için birçok dualar etmişlerdir. Duaların yapılması için törenler düzenlenerek ayin eşliğinde dualar yapılmış ve tanrılarına adaklar sunmuşlardır. Kimi zamanda kralların gördüğü ve affedilmesini istemediği davranışlardan ötürü beddualar etmişlerdir. Bu beddualar genellikle haksız yere birinin öldürülmesi, cinayetlerin işlenmesi ve bunun meşru gibi gösterilmesinden kaynaklanan sorunların neticesinde edilen beddualardır (Yıldırım, 2014, 40-41). Bu çalışmada, konu bütünlüğünün oluşması açısından dua örnekleri Hitit dua metinlerinin üzerinden faydalanılmıştır. Beddua örnekleri ise Urartu metinlerinden seçilerek çalışmaya aktarılmıştır. Ayrıca çalışmada literatür taraması başta olmak üzere antik kaynaklar ve modern kaynaklardan toplanan bilgiler kullanılmış ve dua ve beddualar ile ilgili yeni yorumlar üretilmeye gayret gösterilmiştir.

Tanrılara Karşı Günah Algısı

Tanrılar, antik toplumların gündelik yaşamında çok önemli yer edinmektedir. Hem krallar hem de toplumların bir arada yaşamaları ve kendilerini güvende hissetmeleri için önemli bir yer tutmuştur. Tanrıların bu denli yaşamın içinde olmaları toplumlar açısından tanrıların

yeryüzündeki yaşamın bir parçası olduğuna inanılmıştır. Hemen her türlü olayın iyi ya da kötü sonuçlarına karşı insanlar tanrılarına sığınmışlardır. İnsanlar tanrılarından yardım istemişlerdir. Bu nedenle başlarına gelebilecek olan her türlü durumda tanrılarını hoşnut tutmak için uğraşmışlardır (Aygün, 2017, 80-83). Bir toplumdaki her insanın sorumluluğu vardır. Herkes yaptığı ya da yapacağı hareketlerden ilk önce krallarına, daha sonra da tanrılarına karşı sorumludur. Toplumun her bir ferdi inançlı kimseler olup tanrılarına karşı sorumluluklarını bilen ve yerine getiren kişilerdir. Her toplumda olduğu gibi insanlar tanrılarına ibadet eder, onlara adaklar sunar ve tanrılarının gönlünü hoş tutmakla görevlidir (Bottéro, 2001, 44-55).

İnsanlar tarafından tanrılara karşı işlenen günah sonucunda tanrıların onları cezalandırması, hatta terk etmesi toplumlar için felaket olarak yorumlanmıştır. Bu durumlarda hastalıklar, kuraklık, açlık, suların yetersizliği, işgaller ile sonuçlanması ile tanrılarına karşı işlenmiş olan suçu kendilerinin bir davranışı olarak tanrılarından af dilemek ve affetmesi için birçok ayinler düzenleyip adaklar sunmuşlardır (Atmaca, 2010, 106). Bu durumun oluşmasında insanların haksız yere birbirlerini öldürmeleri, taht mücadelesi, tanrıları ve tapınakları unutmaları, savaşlar yaparak tapınakları yerle bir etmeleri bunun temel sebepleri olarak görülmüştür. Kralların da bu olay neticesinde unutulmuş ve yerle bir edilen tapınakları yaptırmada geç kalması tanrıların onlara küsmesi ya da o toplumu terk etmesi ile sonuçlanmıştır. Bu nedenle tanrının terk ettiği toplumlarda hastalıklar baş göstermiş ve bu hastalıklar neticesinde birçok kişinin ölmesiyle sonuçlanmıştır (Demirci, 2013, 49- 58). Halkını kırıp geçiren bu hastalıklardan kurtulmak ve tanrılarının onları affetmesi için yıkılan tapınaklar yeniden tamir edilmiş, onarılmış ve yeni tapınaklar yapılmıştır. Tapınakların tekrar onarılması ve yeniden yapılması ile ayinler de yeniden çoğalmıştır. Bu ayinler yılın belli zamanlarında her sene tekrar edilerek tanrıların yanlarında olması sağlanmıştır. Eskiçağda Anadolu da kurulan medeniyetlerin toplumları, tanrılara sonsuz bir bağlılık ile bağlanmışlardır (Assmann, 2001, 17-20).

Dualar

Tarihin her döneminde dua, insanların tanrılar ile iletişim kurduğu en önemli gösterge olmuştur. Duaların gerçekleştirilmesi farklı toplumlarda değişik ritüel uygulamalarını da beraberinde getirmiştir (Harunoğulları, 2025, 214). Eskiçağ toplumlarında dualar tanrıya ulaşmada genellikle kral ya da ruhban sınıfının öncülüğünde yapılan iletişim biçimidir. Başlarına gelen olayların affı için dualar toplu olarak dualar edilirdi ya da insanlar tanrılarını hoşnut tutmak için ayinler yapabilirlerdi. Bu ayinler büyük ve gösterişli olurdu. Ayinler toplu olarak yapılırdı ve tanrılara sunulan ürünler ve adaklar ile tanrılarını hoşnut edilirdi (Klock, 1998, 65). Tanrılara yapılan dualar genellikle bir sorun meydana geldiğinde edilmiştir. Bunları örneklendirecek olursak; kurak geçen mevsimde yağmur yağması için edilen dualar, iftiraya uğramış olan kralın kendini aklamak için tanrılarına ettiği dualar, tanrıların bir şehri ya da krallığı terk etmesi üzerine geri dönmesi için edilen dualar gibi birçok dua çeşidi bulunmaktadır (Reyhan, 2024, 402-405; Singer, 2002, 5-6).

Hititlerde İftiraya Karşı Yeraltı Güneş Tanrıçası Arinna'ya Yapılan Dua

Hitit kralı I. Hattuşuli'nin zamanında yapılan dua metinleri aracılığıyla kral, tanrılar ile iletişime geçmiştir. Aşağıdaki dua örneğinde görülen "Ey yeraltının" ifadesi ile başlayan metinde, seslenilen kişinin tanrı ya da tanrıça olduğu açıkça belirtilmemiş olsa da dua da seslenilen kavramın ilahi gücün olduğu anlaşılmaktadır. Yeraltı dünyasında tanrıların bulunduğu yerler olarak görülmüştür (Uysal, 2022, 82). Gökyüzü tanrıların esas mekânı olarak kabul edilmiştir. Tanrıların burada ikamet ettiklerine inanılmaktadır (Aygün, 2017, 83-85). Tanrılar ile iletişime geçmek için krallar ya da ruhban sınıfı ayinler düzenlerdi. Bu ayinler sırasında hazırlatılan yiyecekler ve içecekler tanrılara sunulurdu. Dua başladığında kral hem I. Hattuşuli kendisi için hem de babası, annesi, erkek kardeşi, akrabası ve ortaklarından kendisi için gelebilecek iftiralarından ötürü inandığı tanrılarına aleyhinde yapılan iftiralara karşı kulak asmamasını ister. Krala yapılan bu iftiraların sebebi, kralı tahtan indirip kralın yerine iftirayı atan kişinin tahta

geçme düşüncesidir. Aynı zamanda iftira sahibinin kralı öldürüp tahtı ele geçirme ve yeni hükümdar olma düşüncesidir. Aşağıdaki dua örneğinde kral, düzenlediği ayın ile kendi şahsına yapılan bir iftiradan korunması için tanrılara bizzat dua etmiştir. Bu duanın bir örneği şu şekildedir.

Merhamet, [. . .] Ey [Yeraltının] Güneş Tanrıçası! Kral burada şahsen sizi çağırıyor ve [. . .]. [. . .] (Kral yere diz çöker) [Babası] [onu] karaladıysa, onu dinlemeyin. Eğer [onun] annesi [onu] karaladıysa, onu dinleme. [Kardeşi] ona iftira attıysa onu dinleme. Ablası ona iftira attıysa onu dinleme. Kayınvalidesi veya arkadaşı ona iftira atmışsa, onu dinlemeyin. Güzel gözlerinizi eğin, bin kirpiğinizi kaldırın ve krala şefkatle bakın! Kulaklarınızı eğin ve güzel sözü dinleyin! [. . .] kuluna git, onu [kötülükten] kurtar (Karağuz, 2020, 95; Singer, 2013, 495).

Kral bu sözleri ile yalan yere kendi şahsına iftira atan akrabalarından tanrılara seslenmiş ve onlardan korumasını istemiştir. Tanrılara iftiraldan dolayı kulak asmamasını isteyerek, tanrılardan kendisine şefkat ve merhamet ile yaklaşmasını istemiştir. Bu duaların tanrıya yapılmasındaki sebeplerden biri de kralın gücü ve ihtişamıdır. Kral her şeyin tek sahibi olduğundan, onun bu derece güçlü ve zenginliği akrabaları tarafından kıskanılmıştır (Uysal, 2022, 82-83). Krala karşı yapılan iftiralar sayesinde onu yok etmek ve krallığına dair her şeyin sahibi olmak istenmiştir. Bu durumu genellikle krala yakın olan ailesi veya onun ortakları istemiştir. Kral yapılan iftiralarda dolayı, tanrılara dua ile seslenerek tanrılarında bu iftiralara karşı güvenmesini istemiştir (Singer, 2002, 21).

Hitit Kralı IV. Tuthalya'nın Arinna Kenti Güneş Tanrıçasına Duası

IV. Tuthalya'nın (MÖ.1245-1215) aşağıdaki dua örneğinde, güneş tanrıçası Arinna'ya bayramını ihmal ettiği için kendi günahını kabul ettiğini tanrıçasına söylemiştir. Arinna'ya, bayramları zamanında yapacağını ve geciktirmeyeceğini söylemiştir. Ayrıca düşmanlarını yenmek için tanrıçadan yardım istemiştir (Uysal, 2022, 92). Birçok cephede savaş halinde olan IV. Tuthalya zor durumda kaldığı için dua ederek düşmanlarının yenilmesini istemiştir. Başta Asurlar ile yapılan savaş olmak üzere aynı anda savaştığı diğer cephelerde de ciddi mücadeleler vermiştir. Bu savaşlarda zor durumdan kurtulması için tanrısından yardım isteyerek dua edip, umut beklemiştir.

Tuthalya şu şekilde [bir savunma] yaptı: "[Arinna'nın Güneş Tanrıçası'na karşı] günah işledim leydim ve Arinna'nın Güneş Tanrıçası'nı [leydim] gücendirdim. [Ve] kehanet almaya başlayınca (anlaşıldı ki) bayramlarınızı ihmal ettim. [Eğer], ey Arinna'nın Güneş Tanrıçası, leydim, bazı bayramlar yüzünden [bana] kızdıysanız, yine [bana] iyi bakın, ey Arinna'nın Güneş Tanrıçası, leydim! Düşmanı yenebilir miyim? Leydim Arinna'nın [ey Güneş Tanrıçası] [bana] inerseniz ve ben düşmanı yenersem, [senin önünde] günahımı [itiraf edeceğim] ve bir daha asla [ihmal etmeyeceğim]. İlbahar ve [sonbahar festivallerini] bir daha değiştirmeyeceğim. [Bahar şenliklerini] yalnızca ilkbaharda gerçekleştireceğim [ve] sonbahar şenliklerini yalnızca sonbaharda gerçekleştireceğim. [Sizin] tapınağınızda [bayramları(?)] asla dışarıda bırakmayacağım. [. . .] benim için Tagurka Dağı yapacağım [. . .]ve senin için Arinna'da [yeni(?)] bir tapınak yapacağım. [. . .]. [Ne zaman] Majesteleri, kış festivalleri için [geri döneceğim] ve eğer düşmanı yenersem, savaş alanından döndüğümde, dağa çıkacağım (Singer, 2002, 163-164).

IV. Tuthalya'nın bu duada görüldüğü gibi tanrısını ihmalkârlığından dolayı başına gelenlerden dolayı sonuçlarını çektiğini ve bir daha tanrısı adına bayramları, şenlikleri ertelemeyeceğinden, zamanında yapacağından tanrı Arinna'ya yakarmıştır. Savaş halinde olduğundan ötürü tanrının onun yanına gelmesini ona yardım etmesini istemiştir. Kendini affetmesini, savaştan galip çıkması için yardım etmesini istemiştir. Ona söz vererek, tanrıça adına bir tapınak yapacağından bahsetmiştir. Eğer savaştan galip dönerse dağa çıkarak tanrıya özel orada dualar edeceğinin sözünü vermiştir (Singer, 2002, 163; Uysal, 2022, 92).

Hititlerin Yağmur Duaları

Anadolu medeniyetlerinde tarım her zaman önemli bir geçim kaynağıdır. Bu durum Hititlerde de aynı öneme sahipti. Yaptıkları ekimlerin verimli olması için, bu sebepten yağmur onlar adına oldukça önemli bir etkindir. Tarım hem krallık için hem de halk için önemli bir geçim kaynağıdır. O dönemde tarımın önemli bir ekonomik faaliyet dışında ayrıca insanlar için gündelik yaşamda hayati önemi vardır (Ünal, 2016, 185). İklimin getireceği imkânlardan yararlanmak için tanrılarına dua ederek tanrılardan yağmur yağdırmasını istemişler ve bunu bir bayram şeklinde düzenlemişlerdir. Buradaki temel amaç, tanrılarını hoşnut etmek ve onların kendilerine yardım edip yağmur yağdırmasını sağlamak olmuştur (Gavaz, 2016, 577).

Telipinu da çekip gitti. (Bunun sonucu olarak) hububat ve hayvanların bolluk, gelişme ve zenginliğini, bozkır ve (verimsiz) çayıra döndürdü. Telipinu da şikâyet edip mırıldanarak ormanın içlerine doğru çekip gitti ve ormanlık alanda kayboldu. Onun üzerinde (diğer faydalı olan otların yetişmesine engel olan) zararlı otlar yetişti. Bundan dolayı arpa (ve) buğday artık olgunlaşmadı. Sığır, koyun ve insanlar çiftleşemediğinden artık gebe kal (a) madı ve hamile olanlar da artık doğuramıyor (Karauğuz, 2015, 65).

Bu dua örneğinde tanrıların halklarını terk edip gittiğini, giderken de ülkedeki bolluğu ve bereketi de yanında götürdüğünden bahsedilmiştir. Tanrının gidişiyile hayvanların üremediğini ve insanların aç kaldığından bahsedilmiştir. Tanrıları kızdırmamak gerektiğini, şayet tanrı onları terk ederse sonuçlarının felaket olacaklarını söylemişlerdir (Uysal, 2022, 100-101). Bu nedenle tanrılara yaptıkları bayramları zamanında yapılmasını ve tanrıların hoş tutulmasını gerekliliğinden bahsedilmiştir. Ancak bu şekilde Hitit devletinin güçlü ve bolluk içinde devamlılığının sağlanabileceğine inanılmıştır (Gavaz, 2016, 573-578).

Bahar yaklaştığında (ve yıldırım gürlediğinde) ise kabı /açarlar/ (ve) Urista kenti halkı (buğday) öğütür (ve) un haline getirir." "Tufan Tanrısı, efendimiz, sen yağmurları arttır işte! Kara toprağı doyor işte! Ve Fırtına Tanrısının buğdayları büyüsün! (Ardzinba, 2010, 37).

Baharın gelişi ile yağmur yağar ve buğdayların çoğalması gerçekleşir. Bu sayede bolluk olur, yaşayan halk bolluk içinde yaşar. Baharın gelişi hem bolluğun hem de hasat döneminin gelmesi açısından önemlidir. Bu yüzden tanrılara bahar döneminde de bayram düzenlenir. Hem bolluk için hem de yağmur için dualar edilir, adaklar adanır. Tanrılardan yanlarında olmaları onları ve kendi hayatlarını gözetmeleri istenir. Toprağı suya doyumması, toprağın verimliliğinin artması istenir (Ökse, 2006, 58).

Çağırma Ritüellerinde Geçen Bir Dua Örneği

Tanrılar ile insanlar arasındaki ilişkiler her daim aynı olmamıştır. Tanrılar kimi zaman insanlara kırılmışlar ya da kendilerini ihmal ettiklerinden ötürü şehri veya ülkeyi terk etmişlerdir. Bu durum insanları olumsuz yönde etkilemiştir. Bu durumu düzeltmek için kral ve halk tanrıları geri döndürme ayinleri yapmışlardır. Bu ayinlerde dualar edilir, tanrıya yakarışlarda bulunulur. Bu sayede tanrıların dönmesini sağlamak istenmişlerdir. Tapınaklarda yapılan ayinlerde, büyücü rahibin eşliğinde ayinlere başlanırdı (Reyhan, 2009, 87).

... bundan sonra biz sizi Majestelerinin iyiliği için çağırıyoruz. Size yalvarıyoruz, dua ediyoruz ve size en iyi, en temiz kurbanı getireceğiz. (Şimdi) Bu kötü insandan ayrılın ve kurban sahibinin evine geri gel [in ve ona hayat] sağlık, çeviklik, uzun yıllar, tanrıların memnuniyetini, tanrıların dostluğunu, ruh parlaklığını (verin) erkek çocuklar, kız çocuklar, torun ve torun çocukları ve[rin]" (Reyhan, 2016, 6-8).

Yukarıda ifade edildiği üzere terk eden tanrının kendilerini affetmesi için tanrıya yalvarmışlardır. Onun gittiği yerden geri dönmesini istemişler. Onun için yapacakları şölenlerden, bayramlardan bahsedilip, adayacakların listesi tanrılara sıralanırdı. Onun geri

gelmesinin ve bolluk, bereket, kız ve erkek çocukları vermesini ve soylarının genişlemesine istemişlerdir (Reyhan, 2009, 87).

Tapınağına geri dön! Ekmek ve sıvı sunumu aracılığıyla seni geri çağırıyorum. Sakinleş ve sana söylediklerime kulak ver!

Yukarıdaki dua örneğinde Hitit kralı Muşşili kendilerini terk eden tanrıya, geri dönmesi için çağrıda bulunmuştur. Tanrıya ekmek ve su verilerek onun geri dönmesinin gerektiği belirtilmiştir. Ona sunulmak üzere yiyecek ve içecek bırakılmış ve geri dönmesi istenmiştir. Bu bir nevi tanrıya adak sunmaktır. En güzel yiyecek ve içeceği tanrılara sunarak onun geri gelmesini sağlamaktır. Bu sayede bolluk ve bereketin geri geleceği görüşü olmuştur (Singer, 2002, 52).

Beddua

Beddua, insanın var oluşundan bu yana tıpkı dua gibi var olan bir olgudur. Kibir, aç gözlülük, haset vb. gibi duyguların bir nevi dışa vurulması ve insanın malına ve canına zarar gelmesi ile sonuçlanan olayların önüne geçilmesi ve tekrarının olmaması için beddua edilmiştir (Kaya, 2001, 22). Beddua; yapılan bir kötülük, birini öldürmek, hırsızlık, yağmalama, yapılara ve eserlere zarar verilmesi ve bunun sonucunda insan hayatının zora sokulmasına sebep olan bir olay neticesinde krallar bu suçları işleyen kişilere beddua etmiştir. Bu olayları yapanlara beddua edildiği gibi aynı şeyleri yapmaya kalkacak olanlar için de aynı beddua içinde yer verilmiştir. Bedduanın yapılmasının sebebi kötü olan olayların önüne geçmek için değil bilakis bedduayı işleyen kişinin veya kişilerin cezasını çekmesi ya da başlarına kötülük gelmesini dilemek için edilmiştir (Taş, 2010, 870-872).

Bu kapsamda krallara büyük görev düşmüştür. Krallar bu bağlamda hem halkının güvenliğini, malını korumakla hem de bu olayları işleyenleri cezalandırarak bunun bir daha yaşanmasının önüne geçmesini önlemekle yükümlüydüler. Yapılan beddualar sayesinde günah ya da kötü olay işleyenlerin tanrının gazabının onların üstünde olması dilenmiştir (Sinanoğlu, 1998, 234). Toplumda suç işleyen, kötülük eden kişilerin cezalandırılması için krallar tarafından beddualar edilmiştir. Bu suçları işleyen kişilerin cezalandırılması farklı şekillerde olmuştur. Beddualar da toplumda içinde suç işlemiş insanların ve soylarının kuruması istenmiştir. Ayrıca buna başka örnek verecek olursak suç işleyen bir müsbetten dolayı ölmesi ya da toplumdan dışlanması ve işlediği suç yüzünden kendi ve ailesinin damgalanması gibi beddualar edilmiştir. Tanrının hoşuna gitmeyecek davranıştan ötürü tanrı, kral ve halkını cezalandırması bu olaylardan çıkarılacak önemli bir sonuçtur. Tanrının kızdırılması hem kral hem de halkının başına gelecek olumsuzlukların başlangıcıdır. Kral nitekim işlenen suçlardan ötürü suçu işleyenlere karşı beddualar etmiş ve bir daha tekrarının yaşanmasının önüne geçilmesini amaçlamıştır (Kaya, 2014, 161-162).

Urartularda Mevcut Düzeni Korumak İçin Edilmiş Beddua Örneği

Urartu medeniyetinin siyasi ve sosyal düzenin devamlılığı için kral, birtakım önlemler almıştır. Bu önlemlerin yanı sıra her ne şekilde olursa olsun bu düzeni ve işleyişi bozmaya çalışanlara beddua etmiştir. Beddua etmekteki asıl amacın mevcut düzeni korumak ve onun devamlılığını sağlamak olmuştur. Buna örnek bir beddua metni aşağıda şu şekilde belirtilmiştir (Melikişvili, 1960, 314-315).

Argiştı oğlu Sarduri der ki: Sonradan hükümdar olacak olan bir kral... bu kaleyi ne bıraksın ne bozsun ne de bu işlerin herhangi birisine zarar versin... Sarduri der ki: Her kim bu kaleyi bırakırsa, her kim yerle bir ederse, her kim bu işlerin herhangi birisine zarar verirse, her kim bu işlerin herhangi birisini bozarsa, her kim bu yazıtı tahrip ederse, her kim suç işlerse, her kim saklarsa veya her kim bir başkasına bunları yaptırıp "Gel, tahrip et!" derse, tanrı Haldi, tanrı Teiseba, tanrı Sivini

(ve bütün) tanrılar onu ve soyunu güneş ışığından yoksun etsinler... (Sayce, 1911, 49-54; Melikişvili, 1960, 314-315).

Urartu kralı Sarduri kendilerinden sonra gelecek olan veliahtları için düzeni sağlamaları ve geride bıraktığı eserlerine zarar verilmemesi ve ayrıca koruması, gözetmesi için tanrılara bu şekilde bir yazıt bırakmıştır. Krallar kendinden sonra gelen veliahtlarına krallıklarına sahip çıkmasını ve aynı kendi dönemlerindeki gibi ihtişamlı bir krallık olmasını istemişlerdir. Bu bedduadan anlaşılacağı gibi eğer kendilerinden sonra bırakılan kale veya bir yapıya zarar gelirse ya da kaleyi yakıp yıkarsa zarar verenin kötü sonuçlar ile karşılaşması için beddua etmiştir. Bu bedduanın yapılış amacı hem eserlerin zarar görmesini önlemek hem de krallığa sahip çıkılmasının önemini gözler önüne sermiştir (Melikişvili, 1960, 315).

Urartularda Toplumsal Kurallara Uyuma Üzerine Beddua Örneği

Urartu toplumu, bireylerin bir arada uyumlu bir şekilde yaşamalarını ve aralarındaki ilişkileri düzenlemek amacıyla belirli kurallara tabi tutulmuştur. Bu kurallara riayet etmeyen bireylerin cezalandırılması için beddualar kaleme alınmıştır. Bu bedduaların temel amacı, toplumun birliğini ve güvenliğini sağlamak, huzurlu bir yaşam ortamı oluşturmaktır. Toplumun birliğini bozabilecek davranışlardan kaçınılması, diğer toplumların Urartu düzenini bozma girişimlerini engellemek amacıyla bu beddua yazılmıştır. Bahsi geçen beddua, II. Rusa döneminde inşa ettirilen tapınağın kapısının üzerinde yer almaktadır. Bu yazıt, dönemin sosyal ve kültürel yapısı hakkında değerli bilgiler sunmaktadır (Sayce, 1882, 663).

Bir şeyler satın aldıkları zaman, tanrı Haldi huzuruna, Ardini Şehri'ne geldikleri zaman, Sarduri oğlu İspuini ve İspuini oğlu Minua, tanrı Haldi'ye büyükbaş hayvan, kurban olarak sundular ve dediler ki: Her kim Haldi kapısından büyükbaş hayvan götürürse, o kişi kendi mahvını hiçe sayar. Her kim başka birininkini götürmeye kalkarsa... O (çalmış olanı) koparacak... Eğer bir kimse Ardini Şehri'nde bulunursa ve biri başkasının büyükbaş hayvanı Haldi kapısından götürmeye kalktığını duyarsa (ve bunu saklarsa), tanrı Haldi, soyunu dünya üzerinden yok etsin. Her kim bu steli bu yerden sökersen, her kim suç işlerse veya her kim bir başkasına bunları yaptırırsa ve "Gel, tahrip et!" derse, tanrı Haldi, tanrı Teiseba, tanrı Sivini ve Ardini Şehri'nin (bütün) tanrıları, soyunu yeryüzünden yok etsinler (Belck&Lehmann, 1893, 389-400; Melikişvili, 1960, 125-127; Benedict, 1961, 359; König, 1955-57, 4).

Bu yazıtta, tanrılara adak sunulacak hayvanın özenle seçilmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Adak olarak sunulan hayvanın önemi üzerinde durulmuş ve başkasının adağını çalıp kendi adağı gibi sunan kişinin, tanrısının gazabına uğrayarak kendisinin ve ailesinin yeryüzünden silineceği belirtilmiştir. Çalmanın ve başkasının malına zarar vermenin kötü bir eylem olduğu ve bu suçu işleyen kişilerin başına kötü olayların gelmesi için beddua edildiğinin örneği verilmiştir. Toplumun huzurunu kaçırmanın kötü olduğu ve bu suçu işleyen kişilere tanrı Haldi'nin gazabına uğramaları için beddua edildiği ifade edilmiştir. Tanrıların huzurlarına çıkarken dahi saygı gösterilmesi gerektiği vurgulanmış ve tanrıların halkın gözeticisi olduğu, tanrıya yapılacak en ufak bir kusurda dahi cezasının büyük olacağı gösterilmiştir (Akkuş Mutlu, 2022, 172).

Urartu Yazıtlarına Zarar Verilmemesi İçin Edilen Beddua Örneği

Urartu toplumunun yazdırdığı yazıtların büyük bir çoğunluğunun sonunda bir beddua metni bulunmaktadır. Bu bedduaların amacı, yazıtlara zarar verilmesini, çalınmasını ve tahrip edilmesini engellemektir. Yazıtların kalıcılığını ve ömrünü uzatmak amacıyla bu tür metinler kullanılmıştır (Melikişvili 1960, 34; Sayce, 1882, 550).

Her kim bu yazıtı karşı suç işlerse, her kim (buradan) çalarsa, her kim gömersen, her kim suya atarsa, her kim yerini değiştirirse, her kim güneşten saklarsa, her kim bir başkasına bunları yaptırıp "tahrip et" derse veya her kim değişik bir şey, (yani) "Ben yaptım" derse; tanrı Haldi, tanrı

Teiseba ve tanrı Sivini (onu) bırakmasınlar. Ne adını ne de soyunu, yeryüzünde ... (Melikişvili, 1960, 34; Sayce, 1882, 550).

Yazıttan anlaşıldığı üzere, yazıtlara verilen önem açıkça görülmektedir. Urartu dini ve yazıtları, toplum için hayati öneme sahip belgelerdir. Bu belgeler, Urartu halkının dini inançlarını, yaşam biçimlerini ve yazıtlara ve tanrılarına olan bağlılıklarını yansıtmaktadır. Yazıtların hem kendileri hem de gelecek nesiller için aktarılması ve korunması gereken önemli tarihi eserler olarak değerlendirilmektedir. Ayrıca, tanrıların ve yazıtların korunması amacıyla, tanrıların gazabının, yazıtlara zarar veren kişileri veya toplulukları yok etmesi için beddua ettikleri de belirtilmektedir. Bu kişiler için yeryüzünden kendilerinin ve soylarının yok olması istenmişlerdir (Sayce, 1882, 550).

Sonuç

Anadolu, stratejik konumu nedeniyle bu bölgede çok sayıda medeniyet ve devlet kurulmuştur. Anadolu, binyıllar boyunca birçok krallığın egemenlik kurduğu, üzerinde çok fazla medeniyetlerin yaşadığı ve bu süreçte çeşitli inançlar ve inanç temelli kültürel unsurlar ortaya çıkmıştır. Kurulan medeniyetler, kendi devamlılıklarını sağlamak amacıyla kendi içlerinde kurallara ihtiyaç duymuşlardır. Bu kuralların dini açıdan da geçerli kılınması amaçlanmış ve halkın da inancına bağlı bir toplum olarak bilinçlendirilmesi sağlanmıştır. Eskiçağlarda Anadolu toplumlarının çok tanrılı bir inanç sistemine sahip olması, toplumların hemen her türlü meydana gelen ya da gerçekleşecek olayların tanrılar tarafından geldiğine inanılmıştır. Bu durum tanrılarına karşı olan bağlılıklarını açıkça ortaya koymaktadır. Hem Hitit hem de Urartu metinlerinde bahsedilen tutum açıkça gözler önüne serilmiştir. Tüm dualarını ve beddualarını tanrıların etrafında şekillendirmişlerdir. Dualarının ve beddualarının yalnızca tanrılar tarafından karşılık bulacağını bildiklerinden günlük yaşam tarzlarını dahi bu doğrultuda planlayıp, yaşamışlardır.

Anadolu toplumlarında, ölümden sonra cennet ve cehennem inancı henüz bilinmediğinden dolayı gerçekleştirilen iyilikler veya kötülükler karşılığında ödül ve cezanın bu dünyada yaşanacağına dair bir inanç hâkimdir. Bu inanç çerçevesinde, bireylerin doğru ve yanlış davranışlardan kaçınmaları büyük önem taşımaktadır. Bu tür olaylar, genellikle dua ve beddualarda dile getirilmiştir. Hitit ve Urartu medeniyetlerinden alınan dua ve beddua örnekleri, bu medeniyetlerin tanrılarına olan derin bağlılıklarını ortaya koymaktadır. İşlenen suçların ve tekrarının önüne geçilmek istenmiştir. Bu bağlamda eskiçağ medeniyetlerinde çok sayıda dua ve beddua kullanarak bu olayların önüne geçilmek istenmiştir.

Bu çalışmada, dua örnekleri Hitit metinlerinden, beddua örnekleri ise Urartu metinlerinden alınmıştır. Dualarda, işlenen hataların affedilmesi ve tekrarının önlenmesi hususunda güvence verilirken, beddualarda işlenen hataların cezasının failler tarafından çekilmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Ayrıca, bu hataların sorumlulukları ve sonuçları faillerin soyundan gelen ve gelecek nesillere de aktarılacağı, dolayısıyla tanrıların gazabının bu nesillerin üzerine de ineceği belirtilmektedir. Çalışma, bireylerin doğru ve tanrılarına saygılı bir şekilde yaşamaları, toplum önünde ve birbirlerine karşı saygı ve hoşgörü çerçevesinde bir yaşam sürmeleri gerektiğini ortaya koymaktadır. Ayrıca yanlışlardan kaçınılması gerektiği, özellikle kralları ve tanrılarına karşı saygı gösterilmesi gerektiği hususu da vurgulanmaktadır.

Antik Anadolu'da hem yönetilen halk hem de hükümdarlar, tanrılara yönelik dualarını, inşa ettikleri tapınaklarda veya tapınakların çevresinde icra ederlerdi. Bu tapınaklar, tanrıların evi olarak kabul edilirdi. Bu kutsal mekânlarda tanrılara adaklar sunulur, dualar edilirdi. Bu ritüellerin tapınaklarda gerçekleştirilmesi, tanrıların bu mekânlarda buldukları ve onlarla iletişime geçmenin yolunun bu tapınaklar olduğu inancına dayanmaktaydı. Günlük yaşamın akışı içerisinde meydana gelen olaylar sonucunda, tanrılara dualar edilerek yardım istenir, tanrıların bu dualara olumlu yanıt vermesi beklenirdi. Eğer tanrı, istenilen yardımı sağlamaz veya duayı eden kişinin arzu ettiği şeyler kendisine verilmezse, bu durumun tanrıyı kızdırdığı düşünülürdü. Bu bağlamda, isteklerinin yerine getirilmesi amacıyla yeniden tapınaklara gidilir, tanrıya daha

fazla adaklar sunulur ve ihtişamlı ayinler düzenlenirdi. Böylece tanrının memnuniyeti sağlanır ve gönlü hoş tutularak, istenen yardımın gerçekleşmesi temin edilirdi.

Çok tanrılı inanış sistemlerinde, medeniyetler tarih boyunca tanrılarını yüceltmek ve ibadetlerini yerine getirmek amacıyla çok sayıda tapınak, mabet ve benzeri dini yapılar inşa etmişlerdir. Bu bağlamda, Eskiçağ Anadolu toplumlarında da tanrılar için çok sayıda tapınak inşa edilmiştir. Bu yapıların görkemli olmasının temel nedeni, tanrılarının evlerinin kutsal kabul edilmesidir. Toplum içinde bu kutsal yapılara zarar veren bireyler tespit edilerek cezalandırılmış ve tanrılarının gazabına uğramaları için beddualar edilmiştir. Bu yapılara zarar veren ve yok etmek isteyenlerin başına tanrının gazabı gelmiştir. Bu durumun en çarpıcı örneklerinden biri, tapınağa zarar veren çok sayıda bedduanın kaleme alınmasına neden olan Urartu medeniyeti yozlaşmıştır. Birçok yapıya ve tapınağa zarar veren halkın bu eylemlerinin önüne geçmek amacıyla çok sayıda beddua yazılmıştır. Halkından bu eylemleri işleyenlerin soyunun kurutulması ve bir daha benzer eylemlerde bulunmaması için çeşitli önlemler alınmış ve tanrının gazabına uğramaları sağlanmıştır. Kötülük yapan, birbirinin malını çalan ve kutsal yapılara zarar veren bireyler öldürülmüş ve soylarının devamı da bu cezadan nasibini almıştır. Dualar ve beddualar krallar veya ruhban sınıfı tarafından icra edilmiştir. Bu uygulama, bu bireylerin tanrılarla doğrudan iletişim kurduklarına dair yaygın bir inançtan kaynaklanmaktadır. Bu kişiler, tanrılarının yeryüzündeki elçileri olarak kabul edilmekteydi. Bu inanç sistemi, toplumun birliğini sağlamış ve yönetimi kolaylaştırmıştır. Halktan birinin yazdığı dua veya beddua metinlerine günümüzde rastlanmamaktadır. Bunun nedeni, halkın krallarına veya ruhban sınıfı mensuplarına bağlılığı ve onların hizmetinde bulunmalarıdır. Halkın temel ihtiyaçları olan beslenme ve güvenlik, kralları veya ruhban sınıfı tarafından karşılanmıştır. Bu durum, halkın tanrılarına olan bağlılığını pekiştirmiştir. Tanrılarla iletişim halinde olan kral veya ruhban sınıfı, halkın ihtiyaçlarını gidermiş ve tanrılara yakarışlarda bulunmuştur. Halkın tek sorumluluğu, tanrılarına olan bağlılığını ve ibadetini eksiksiz bir şekilde yerine getirmektir.

Eskiçağ Anadolu toplumlarında, bir bireyin bir suçtan dolayı cezalandırılmasının yanı sıra, bir toplumun tamamının cezalandırılması da söz konusudur. Bu durumun temel nedeni, geçmiş nesillerin toplu halde işlediği suçlardır. Bu suçlar arasında bir tanrı tapınağının yıkılması, yeni toprakların fethi sırasında yerli halkın öldürülmesi, bir kısmının esir alınması ve halka zulmedilmesi yer almaktadır. Bu eylemler, toplumların uzun süreli salgın hastalıklarla mücadele etmesine ve nüfuslarının önemli ölçüde azalmasına yol açmıştır. Bazı durumlarda ise, tek bir bireyin eylemi, tüm toplumun cezalandırılmasıyla sonuçlanmıştır. Bu durumun sebepleri arasında, tanrılar tarafından hoş karşılanmayan davranışların sergilenmesi ve bu davranışlara göz yumulması, hatta yapan kişinin desteklenmesi bulunmaktadır. Bu durumlar, toplumun cezalandırılmasını gerektirmiştir. Tanrılar tarafından verilen cezalar, toplumun tamamının olumsuz etkilenmesine, hatta suç işleyen kişi ve ailesinin de ölümüne sebep olmuştur. Bu suçların neticesinde yapılan bedduaların gerçekleşmesi, insan hayatının ne kadar kolaylıkla son bulabileceğinin bir kanıtıdır.

Dua ve beddua olgusu, eskiçağ Anadolu toplum ve medeniyetlerinde insan hayatının ayrılmaz bir parçası olarak kabul edilmiştir. Bu iki olgu, birbirinden bağımsız olarak değerlendirilemez. Dua ve bedduanın önemi, geçmişten günümüze varlığını sürdüren ve gelecekte de devam ettirecek kutsal bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu çalışmada, Anadolu'da kurulan dua ve beddua örneklerine ve bunların toplumda nasıl bir sonuç doğurduğuna değinilmiştir. Ancak ulaşılan kaynakların daha çok Hitit ve Urartularda olması özellikle bu iki medeniyetteki dua ve beddua örnekleri incelenmiştir. Bu örneklerde, insanlar başlarına gelen olumlu olaylar karşısında Tanrı'ya şükretmiş, olumsuz durumlarda ise Tanrı'dan yardım dilemişlerdir. Beddua, olumsuz bir olay karşısında yaşanan olumsuzlukların tekrarlanmaması ve suçu işleyen kişinin veya kişilerin Tanrı'nın gazabına uğraması amacıyla dile getirilmiştir. Dua, toplumların güven ve birlikteliğinin sağlanması ve insan yaşamının uzun ömürlü olacağı inancı açısından hayati önem taşımaktadır. Eskiçağlarda tanrılara yapılan dua ve beddualar, düzenin sağlanması adına krallar ve din adamları tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu durum, toplum düzenini korumak amacıyla kralların veya din adamlarının üstlendiği önemli bir

görevi göstermektedir. Dua ve beddua olgusu halkın kendisini her türlü musibetten koruma altında hissetmelerini, toplumların sosyal düzenini korumalarını sağlayan bir tür korunma biçimi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kaynakça

- Akkuş Mutlu, Suzan. "Urartularda İktidarı Güçlendirme Aracı Olarak Tarih Yazıcılığı" Uluslararası Prof. Dr. Halil İnalçık Tarih ve Tarihçilik Sempozyumu Bildiriler I. Cilt, (Hz. Bedir. A.-Soykan, B.-İmamoğlu, U. C. D.), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2022. 161-181.
- Akurgal, Ekrem. "Anadolu Kültür Tarihi" TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları, Ankara: 2005.
- Ardzinba, Vladislav. "Eskiçağ Anadolu Ayinleri ve Mitleri" (çeviri: Orhan Uravelli), KAFAV Yayınıcılık, Ankara: 2010.
- Assmann, Jan. "The Search for God in Ancient Egypt" Cornell Üniversitesi Yayınları, Londra: 2001.
- Atmaca, Veli. "Eski Medeniyetlerde Günah-Hastalık İlişkisi veya Tanrının Gazabı Meselesi" Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2010.
- Aygün, Vahyettin. "Eskiçağ Mezopotamya'sında Tanrı Algısı" Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Muş: 2017.
- Belck Waldemar. & Lehmann, Carl Friedrich. "Über die Kelishin-Stelen" VBGAEU, 25, 1893. 389-400.
- Benedict, Warren. C. "The Urartian-Assyrian Inscription of Kelishin" Journal of the American Oriental Society, 81, 1961. 359-385.
- Bottero, Jean. "Religion in Ancient Mesopotamia" Chicago Üniversitesi Yayınları, Londra: 2001.
- Demirci, Kürşat. "Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş" Ayışığı Kitapları, İstanbul: 2013.
- Eser, Elvan. & Kılıç, Yusuf. "Mezopotamya'da İlk Kent Binaları (Tapınaklar) ve İşlevleri" Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, Denizli: 2017.
- Harmankaya, Savaş. "Eski Mezopotamya ve Mısır Tarihi" T.C. Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir: 2019.
- Harunoğulları, Saliha. "Dua İbadetinin İnsan Yaşamındaki Rolü ve Etkisi" Uluslararası ANADOLU Sosyal Bilimler Dergisi, Burdur: 2025.
- Karakuzulu, Zerrin. "Anadolu'da İlk Çağ Medeniyetlerinin Gelişimini Destekleyen Coğrafi Şartlar ve Türkiye'nin Bugünkü Coğrafi Potansiyelini Doğru Kullanabilmesinin Önemi" Sakarya Üniversitesi Bildirileri, 2012.
- Karağuz, Güngör. "Hititler Döneminde Anadolu'da Ekmek" Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul: 2006.
- Karağuz, Güngör. "Hitit Duaları Kil Kitapları "Bin Tanrı" İçin İlahi ve Münacatlar" Çizgi Kitabevi, Ankara: 2020.
- Kaya, Doğan. "Folklorumuzda Beddua Söyleme Geleneği ve Türk Halk Şiirinde Beddualar" Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara: 2001.
- Kaya, Doğan. "Türk Dünyası Ansiklopedik Türk Halk Edebiyatı Kavramları ve Terimleri Sözlüğü" Akçay Yayınları, Ankara: 2014.
- Klock, Fontanille, Isabelle. "Hititler" Dost Kitabevi, Ankara: 1998.
- König, Friedrich. Wilhelm. "Handbuch Der Chaldäischen Inschriften" Archiv Für Orientforschung Herausgegeben Von Ernst Weidner, Beiheft, Graz. 1955-1957.
- Kuhrt, Amelia. "Eski Çağ'da Yakındoğu" Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul: 2024.
- Melikisvili, Giorgi. Aleksandrovic. "Urartskie Klinoobraznye Nadpisi" Moskova: 1960.
- Reyhan, Esmâ. "The Missing God Telipinu Myth: A Chapter from the Ancient Anatolian Mythology" Tarih Araştırmaları Dergisi, 2009.
- Reyhan, Esmâ. "Hitit Arşivlerinde Kizzuwatna Kökenli Tanrıları Çağırma Ritüelleri" Tarih Araştırmaları Dergisi, 2016.

- Reyhan, Esmâ. "Eskiçağ Anadolu Ritüellerinde Tanrı-İnsan İlişkisine Dair Bir Kesit: Arınma Ritüelleri" *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 2024.
- Sayce, Archibald. Henry. "The Cuneiform Inscriptions of Van" *JRAS* 14, 377732 (no. 1-57). 1882.
- Sayce, Archibald. Henry. "The Cuneiform Inscriptions of Van" Part 8, *JRAS*, 4963 (no. 91). 1911.
- Sinanoglu, Mustafa. "İbadet" (Etimoloji ve Tanım). *DiA*, TDV Yayınevi, İstanbul: 1998.
- Singer, Itamar. "Hittite Prayers" *Society of Biblical Literature*, Atlanta: 2002.
- Singer, Itamar. "Tanrılara Yakarmak" *Hititler: Bir Anadolu İmparatorluğu Yapı Kredi Yayınları*, İstanbul: 2013.
- Sir Gavaz, Özlem. "Hitit Dini İnançlarında Éhešta- İle İlgili Yeni Düşünceler" *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9/2, 2016. 837-860.
- Sir Gavaz, Özlem. "Hititler 'den Günümüze Yağmur Duası" *Uluslararası Bütün Yönleriyle Çorum Sempozyumu*: 2016. 573-585.
- Taş, İlknur. "Hititler 'de Lanet ve Beddua Olgusu Üzerine Bir Çalışma" VII. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri, Çorum: 2010.
- Tekin, Murat. "Eski Mezopotamya'da Coğrafi ve Etnik Yapı" *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*. II, 2014.
- Uysal, Özlem. "Hitit Duaları" *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi*, Denizli: 2022.
- Ünal, Ahmet. "Hititlerde ve Eski Anadolu Toplumlarında Din, Devlet, Halk ve Eğlence" *Bilgin Kültür Sanat Yayınları*, Ankara: 2016.
- Yıldırım, Ercüment. "Eskiçağ Mezopotamya'sında Liderler, Krallar, Kahramanlar" *Arkeoloji ve Sanat Yayınları*, İstanbul: 2017.
- Yıldırım, Münir. "Antik Dönemde Adana'da Dini İnanç" *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14/1, 2014.